

Володимир Попик,

перший заступник генерального директора НБУВ,
канд. іст. наук

Формування вітчизняних ресурсів біографічної інформації: від витоків Національного відродження до здобуття Україною незалежності

У статті проаналізовано розвиток вітчизняних ресурсів історико-біографічної інформації від часів піднесення процесів Національного відродження у 40-х роках XIX ст. і до здобуття Україною незалежності.

Ключові слова: ресурси історико-біографічної інформації, біографічні словники, енциклопедії, біобібліографія, Національне відродження.

The article reveals development of national historical and biographical information sources from the period of National revival (the 40-ies of the 19thc.) til the time of independence.

К е у о р д с: resources, historical and biographical information, biographical dictionaries, encyclopaedia, biobibliography, National revival.

У попередніх випусках «Бібліотечного вісника» опубліковано статті, присвячені раннім етапам формування ресурсів біографічної інформації на східноєвропейських землях [37] та становленню української довідкової біографіки від Козацької доби до витоків Національного відродження [38]. Продовжуючи досліджувати цю тему, автор нині ставить собі за мету проаналізувати головні тенденції розвитку вітчизняних біографічних ресурсів упродовж наступних майже півтора століть. Хронологічні межі даного дослідження – від другої третини XIX ст., позначеної першими відчутними паростками зростання модерної національної свідомості й українського національного руху, і до часів «перебудови» 80-х років XX ст. – передодня становлення суверенної Української держави.

Вибір такого часового діапазону вимагає пояснення. З погляду дослідника-біографіста, об'єднуючим стрижнем для кількох суттєво відмінних між собою історичних епох був розвиток вітчизняної біографічної, насамперед, довідкової біографічної справи як такого спрямування української гуманітаристики, котре мало велике значення для піднесення національно-патріотичного руху, духовного і інтелектуального зростання суспільства, боротьби за національно-державне самоствердження. У зовсім іншій площині, з погляду книгознавства й історії еволюції довідково-інформаційних ресурсів, цей тривалий період був в Україні часом становлення й найвищого піднесення усіх форм і жанрів друкованої довідкової біографіки, котрі з висоти сучасної інфор-

маційної революції сприймаються вже як класична спадщина. До них належать, насамперед, збірки біографічних нарисів, довідники, словники, енциклопедії, генеалогічно-біографічні зводи, біобібліографії, продовжувані серії біографічних видань.

Докладне вивчення вітчизняної довідкової біографіки XIX–XX ст. необхідне перш за все для того, щоб повніше осягнути досвід дослідницької, систематизаторської та видавничої роботи у цій галузі у всіх його різноманітних формах і виявах, методичних і організаційних здобутках, невирішених проблемах. А вже надбання в цьому напрямі виступають тим підґрунтям, на якому нині розвиваються зусилля науковців, видавців, бібліотечних та інформаційних установ зі збирання, упорядкування, оприлюднення історико-біографічної та сучасної персоналістичної інформації, забезпечення нею зростаючих потреб освіти, науки, культури, задоволення індивідуальних запитів читачів та користувачів електронних мереж.

Одразу зазначимо, що на відміну від більш ранніх періодів, розвиток української біографіки, довідкової біографічної справи зокрема, починаючи від 40–50-х років XIX ст. (тобто від моменту, коли вітчизняна біографіка почала поволі ставати в рівень з модерною європейською наукою, освоюючи вироблені нею методологічні принципи і видавничі форми), й до нашого часу, висвітлений в історичній, літературознавчій, книгознавчій та бібліографознавчій літературі зі значно більшою повнотою. Існує навіть тенденція вести відлік історії вітчизняної довідкової біографіки саме від цього рубежа. У роки незалежності України з'яви-

лося чимало праць, де знайшли відображення, з різних сторін, історія та досвід української довідкової, насамперед енциклопедичної та словникової біографіки [42, с. X–XVI, 1–4]. Спеціально ці проблеми докладно висвітлювалися у серії праць науковців Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) : В. С. Чишка [52], Н. І. Любовець (Мельник), О. М. Яценка, Т. В. Куриленко [16; 17], В. І. Попика [36]. С. М. Ляшко опубліковано низку праць монографічного характеру [22; 23; 24]. Окремі важливі проблемно-тематичні аспекти окреслені також у історичних, бібліотекознавчих, книгознавчих дослідженнях і біобібліографічних публікаціях інших авторів, зокрема, Н. І. Черниш, [51] М. І. Гончаренко, [5] Т. І. Ківшар [15]. Об'єктом їх дослідницьких інтересів була історія, методологічні та прикладні методичні засади підготовки, насамперед, біографічних словників, біографічних частин енциклопедій, типологічно подібних до них видань, а також біобібліографічних покажчиків.

Наявність ґрунтовних праць звільняє нас від необхідності повторювати загальноновизнані нині теоретичні положення, наводити ретельно проаналізовані фахівцями (насамперед В. С. Чишком, С. М. Ляшко) фактичні дані. Своє завдання за таких умов автор вбачає радше у переосмисленні теоретичних підходів та оцінок, уточненні та доповненні викладеного у працях попередників, у розстановці нових смислових акцентів, розширенні меж предмета досліджень. Останні, як це було показано у цілій низці наших попередніх публікацій, не мусять охоплювати лише енциклопедичну та словникову біографіку. Обшири ресурсів довідкової біографічної інформації, як ми нині їх розуміємо з висоти новітньої інформаційної революції, і в минулому, у своїй історичній ретроспективі, були значно більшими. Вони охоплювали цілий комплекс друкованих та рукописних джерел. Для мети нашої роботи важливо вийти за межі традиційного проблемно-тематичного діапазону і окреслити всю сукупність досліджень, матеріалів та публікацій, які в сумі своїй становлять напрацьований упродовж півтора десятиріччя ресурс біографічної інформації, спеціально підготовленої для швидкого і зручного довідкового ужитку.

Вирішення такого дослідницького завдання дає змогу, по-перше, повністю «інвентаризувати» всі суттєво важливі різновиди інформаційних масивів, які можуть у наш час і на перспективу слугувати подальшому розвитку друкованих та електронних інформаційних ресурсів біографічної інформації. По-друге, по-новому осягнути досвід здійсненої ба-

гатьма поколіннями дослідників і видавців, бібліографів і архівістів роботи у всьому його суперечливому – позитивному і негативному вимірах.

Раніше автор вже наголошував, що стосовно другої чверті XIX ст. слід говорити зовсім не про *генезу* української довідкової біографіки, а про піднесення її на більш високий рівень, освоєння нових форм систематизації і подання даних, тобто – про початок вже третього, рахуючи від давньокиївських часів, періоду її послідовного розвитку, який органічно ґрунтувався на здобутках попередніх епох [38].

Цей поступ не був таким швидким і успішним, як, наприклад, у державницьких народів. Слід звернути увагу на те, що в українській біографіці XIX – початку XX ст., зокрема і у довідковій, поряд існували відмінні за своїми ідейними засадами спрямування – ті, що продовжували тривалий час розвиватися в руслі монархічних ідей «россизму», «триєдності російського народу», слов'янофільства на східних землях; старорусинства і москвофільства на Західній Україні, й ті, що поступово утвердилися на позиціях самостійного національно-усвідомленого культурного, інтелектуального самовизначення та мають у наш час власне українське державницько-патріотичне продовження. З погляду на історичну обумовленість такої ситуації тривалим бездержавним становищем України, а отже, значним ступенем інтеграції її суспільства в політичний і культурний простір інших національно-державних організмів, набуток українських дослідників-біографістів, видавців не слід розділяти на «патріотичний» і «непатріотичний» – весь він історично є частиною української культури і науки, виявом складності і суперечливості національного поступу нашого суспільства. Більше того, впродовж тривалого часу різні спрямування розвивалися дуже тісно, переплітаючись між собою.

Проявами цього були і участь українських вчених у підготовці «загальноросійських» словників, енциклопедій, які вимагали використання певної офіційно прийнятої термінології, застосування специфічних тлумачень та оцінок; і видання в самій Україні праць, свідомо або й вимушено, іноді суто зовні, позначених «імперськими» ідеями, лояльністю до самодержавства; і неможливість обходитися без того інтелектуального потенціалу, теоретичних напрацювань і методичних рішень, а разом з ними – й штампів та стереотипів у галузі власне історико-біографічної науки, видавничої практики, які були витворені у провідних російських центрах.

Пошуки українською біографікою власного спрямування, яке б відповідало політичним і культур-

ним ідеалам освічених прошарків суспільства, були пов'язані, насамперед, зі зверненням дослідників до героїчних образів минулого – символу боротьби за національне самоствердження. Це яскраво виявилось вже у біографічних студіях І. І. Срезневського, Д. М. Бантиша-Каменського, М. О. Максимовича у першій половині XIX ст., знайшло продовження у ґрунтовних нарисах М. І. Костомарова про визначних діячів Давньоруської та Козацької доби. Оцінюючи останні як блискучі за формою і суворі за реалізмом, критичністю погляду, В. С. Чишко звернув увагу на принципове відстоювання М. І. Костомаровим права українців самостійно визначати героїв своєї національної історії і давати оцінку їх діянням [52, с. 108–109]. Українська патріотична біографіка послідовно утверджувала власний тип героя-борця, сильної і самодостатньої особистості, різко не схожої на центральні постаті «імперської» біографічної літератури. Це мало вирішальне значення для всього подальшого розвитку історичного, літературно-художнього та довідкового спрямувань української біографічної справи. Проте, ці ж обставини зумовили занадто тривалий рух української біографіки у рідні роки романтизму, помітну консервацію у ній жанрів розвідки, популярного історико-літературного нарису на шкоду тим, суто науковим, формам, які на той час вже остаточно утверджувалися в європейській науці.

З середини XIX ст. і до самого його завершення першочерговим завданням українських дослідників-біографістів залишалося «збирання імен» – виявлення, систематизація і введення до наукового і суспільного обігу документів, матеріалів, зокрема з історії та генеалогії окремих відомих родин, написання перших біографічних розвідок про широке коло вітчизняних діячів. Необхідність зосередження на цій копіткій роботі, яка, з погляду довідкової біографіки, може розглядатися в якості підготовчої, зумовлювалася відчутною вузькістю опрацьованої попередниками, зокрема Євгенієм Болховітіним, Д. М. Бантишем-Каменським та іншими українськими і російськими авторами, фактографічної бази. У цьому сенсі, відставання від здобутків російської, не кажучи вже про європейську, науки, біобібліографічної та видавничої практики було досить помітним. Аж до 60–70-х років XIX ст. уявлення про події і постаті українського минулого залишалися за багатьма важливими напрямками досить приблизними. Без спеціальних напрацювань, без заповнення лакун у іменних рядах діячів минулого неможливо було навіть підійти до самої постановки питання про необхідність і можливість видання на українському ма-

теріалі біографічних словників. Адже вони, за своєю природою, є узагальненням, а на певних історичних етапах, і підбиттям підсумків розвитку біографічних досліджень загалом.

Саме розуміння першочергового значення «збирання імен» – пошукової та бібліографічної роботи, спрямувало від середини 50-х років XIX ст. зусилля Г. М. Геннаді, Г. О. Милорадовича, О. М. Бодяньського, С. І. Пономарьова, В. Ф. Резниченка, П. І. Бодяньського, В. Є. Бучневича та інших дослідників на пошук, систематизацію і публікацію у періодичних виданнях наявних у літературі даних про історичних діячів Чернігівщини, Київщини, Полтавщини. Пізніше, у 80-х рр., подібна робота була розгорнута подружжям П. С. і О. Я. Єфименків на Харківщині [52, с. 113–114; 24, с. 25–26, 29].

Визначальний внесок у справу «оллоднення» української історії, збирання, опрацювання і систематизації біографічних матеріалів, публікації багатьох важливих документів дослідники справедливо пов'язують з Тимчасовою комісією для розбору давніх актів (або Київською Археографічною комісією), зусиллями вчених, які об'єдналися навколо неї: М. О. Максимовича, В. Б. Антоновича, М. І. Костомарова, пізніше – О. М. Лазаревського, В. І. Щербини, М. Д. Іванишева, М. П. Василенка та ін. Особливу роль тут відіграли видавничі проекти Комісії, насамперед випуск насиченого безліччю імен багатотомного документального «Архива Юго-Западной России». Показово, що фундаментальний Показчик імен до видань Комісії нараховував станом на 1878 р. 832 сторінки [48]. Унікальні біографічні, генеалогічні дані зібрано, зокрема, у 4-й частині «Архива» – «Актах о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» [3].

Згодом здобутки Археографічної комісії зі збирання і публікації біографічних матеріалів знайшли свій подальший розвиток у діяльності Історичного товариства Нестора-Літописця у Києві та Товариства імені Шевченка у Львові (обидва – з 1873 р.), Історико-філологічного товариства у Харкові (1876 р.), і особливо – журналу «Киевская старина» (з 1882 р.). Саме у цьому часописі вже з перших років його існування друкувалися історико-біографічні і генеалогічні розвідки про відомих у вітчизняній історії діячів різного соціального походження та старовинні козацько-старшинські родини. Відзначимо, що на той час ці публікації відігравали роль перших і нерідко єдиних довідкових матеріалів по персоналіях, а отже, в сукупності вони були для читачів важливим ресурсом біографічної інформації. Для прикладу назвемо публікації В. Б. Антоновича: «Паны Ходьки» (1882), «Уманский сотник Иван Гонта» (1882); О. М. Лаза-

ревського «Люди старой Малороссии» (Лизогуби, Милорадовичі, Миклашевські, Свічки, Марковичі, Кулябки, Ломиковські та ін.) (1882–1888), «Документальные сведения о Савве Туптале и его роде» (1882), «Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665–1703)» (1883); О. І. Левицького: «Южнорусские архиереи в XVI–XVII в.» (1882), «Анна-Алоиза, княжна Острожская» (1883); П. С. Єфименка «Последний писарь Войска Запорожского Глоба» (1882); а також розвідки Ф. О. Терновського про Петра Могилю (1882), митрополита Серапіона (1883); М. Ф. Сумцова про І. Галятовського, І. Гізеля (1884); В. П. Горленка про художника В. Л. Боровиковського (1884); І. П. Новицького про князів Ружинських (1882), Адама Киселя (1885); матеріали про життя кобзаря Остапа Вересая (1882); численні замітки О. М. Лазаревського, О. П. Стороженка, В. П. Горленка з української іконографії (1882–1883). З кінця 80-х років XIX ст., коли видавнича політика журналу зазнавала істотного впливу О. М. Лазаревського, відомого своїми генеалого-біографічними студіями, ця робота набула ще більшого розмаху. Саме у цей час на сторінках «Киевской старины» друкувалися важливі джерела до біографічних студій – документи приватних архівів, щоденники, спогади, листування, некрологи, біобібліографії. Важливими пошуковими ключами до матеріалів «Киевской старины», які дають змогу ефективно використовувати їх, зокрема, як сукупний розподілений ресурс біографічної інформації, стали: виданий у 1911 р. І. Ф. Павловським систематичний покажчик журналу [44], а вже у наш час – підготовлені відповідно до більш високих методичних засад М. Г. Палієнко хронологічний і систематичний покажчик змісту журналу за 1882–1906 рр. [34; 33].

Від останніх десятиліть XIX ст. українська історична та літературна біографіка впевнено розвивалася як багатожанровий (короткі біографічні розвідки, науково-популярні історико-біографічні та літературні нариси, наукові статті, матеріали до біографій, публікації документів), різноманітний за проблемно-тематичним спрямуванням потік публікацій. Саме тоді одне за одним з'являються важливі для формування вітчизняного ресурсу біографічної інформації книжкові видання. У 1884 р. О. М. Лазаревський випустив родинний архів Сулим, Скоруп і Войцеховичів, до якого додав історико-критичне дослідження походження відомих козацько-старшинських родів та їх родоводи, куди було занесено загалом 78 осіб [46]. Того ж року до піввікового ювілею Університету св. Володимира за редакцією В. С. Іконнікова видаються біографічний словник його професорів і викладачів

[4], довідник про почесних членів університету та його відомих вихованців [1].

Визрівання уявлень про необхідність узагальнення значних обсягів нагромадженого матеріалу і створення загальноукраїнського біографічного словника було пов'язане з нагальними завданнями національного самоствердження українства. Відома дослідниця вітчизняної довідково-біографічної справи С. М. Ляшко зазначає, що В. Б. Антонович вперше виступив з цією ідеєю ще у 1874 р. [21, с. 262]. При порушенні питання про словник, безперечно, відчувалися західноєвропейські віяння. Значення національних біографічних зводів для утвердження цілісності національного буття, політичних амбіцій націй і держав добре розумілося у тодішній Європі. Слід також зважити на те, що в Україні прагнення взятися за створення біографічного словника співвітчизників значною мірою могло бути й реакцією на задеклароване Олександром III у 1876 р. розгортання роботи над фундаментальним «Русским биографическим словарем». Для української громадськості плани випуску багатотомного загальноімперського біографічного зводу, який, по суті, мав би безальтернативно інтегрувати українські імена у російський історико-політичний і культурний контекст, безперечно, були викликом, який вимагав реагування. Згадаємо також, що у 1883 р. В. Б. Антоновичем і В. О. Бецем, за участю О. І. Левицького, робиться спроба започаткувати серійне видання біографій і портретів визначних діячів України [13]. Воно хоча і не мало продовження після першого випуску, але підштовхнуло наукову громаду до роздумів про шляхи систематизації нагромаджених біографічних матеріалів.

Такою була історична, культурна і політична ситуація, в якій відомий український етнограф і громадський діяч П. С. Єфименко у 1886 р. (1889 р. у монографії С. М. Ляшко зазначено помилково) [24, с. 29] опублікував у «Киевской старине» стислу програмну статтю, присвячену завданням і принципам створення словника «південноросійських діячів» [12]. Її вважають першою спеціальною теоретико-методологічною працею в історії вітчизняної довідкової біографістики. Проте, перебільшувати розмах задуму П. С. Єфименка, як це робили у 70-х роках XX ст. І. І. Корнейчик, у 90-х – В. С. Чишко [52, с. 115–116], а слідом за ними і сучасні дослідники [23, с. 9–10; 24, с. 29–30], не варто. Це ще не був план створення національного біографічного зводу у тому сенсі, як він розумівся пізніше. На нашу думку, за своїми підходами (зокрема, принципом поєднання в одній праці біографій померлих і сучасників) зап-

ропонований П. С. Єфименком словник багато у чому слідував ще західноєвропейським зразкам першої половини – середини XIX ст., хоча на той час на зміну їм вже йшли багатотомні історико-меморіальні «національні біографії», і водночас – словники з біографічними відомостями про знаних сучасників.

Для створення подібних праць українським науковцям і громадським діячам у царській Росії явно бракувало не лише сприятливих політичних умов, а й організаційних та фінансових можливостей. Про це красномовно свідчить вже неодноразово згадувана у літературі останніх десятиліть (В. С. Чишко, С. М. Ляшко) історія роботи над біографічним словником так званого «гуртка В. Б. Антоновича» (Г. Л. Берло, І. М. Каманін, В. І. Щербина, О. Я. Кониський, С. О. Єфремов, М. П. Василенко, М. С. Грушевський, К. М. Мельник, О. І. Лотоцький) у 90-х роках XIX ст. Головним результатом діяльності цього гуртка, попри невдачу словникового видавничого проекту, на думку С. М. Ляшко, стало формування плеяди дослідників, які згодом (з 1918 р.) відновили роботу над словником у Біографічній комісії УАН – ВУАН [23, с. 15].

Серед вітчизняних дослідників поширеною є думка про те, що значно кращі умови для розвитку біографічних досліджень наприкінці XIX – початку XX ст. склалися на Галичині. Якщо мати на увазі відсутність цензурного тиску, можливості публікації історико-біографічних праць українською мовою, то це, дійсно, так. Проте, реалізувати започатковану київським гуртком В. Б. Антоновича справу видання вітчизняного біографічного словника не вдалося і у Львові, хоча сподівання щодо цього були [23, с. 11]. І тут, окрім суб'єктивних чинників «гурткової» роботи над словником, на нашу думку, не останню роль знову зіграли брак фінансів, відсутність широкого загалу читачів-передплатників, які могли б на ділі «підштовхнути» реалізацію масштабного науково-видавничого проекту. Однак, слід зважити й на інший аспект проблеми. Не дивлячись на швидке зростання інтелектуального, дослідницького потенціалу, об'єднаного навколо Наукового товариства імені Шевченка у Львові, наявні сили були не такими вже й великими. Крім того, вони мусили зосереджуватися на більш вагомим пріоритетах: розробленні загальної концепції історії українського народу як окремого суб'єкта європейської історії, дослідженні особливостей соціально-економічного, політичного і етнокультурного розвитку України. Вельми показовим є те, що в узагальнюючому огляді розвитку українознавства, написаному М. С. Грушевським напередодні Першої світової війни, серед інших напрямів

(історія, етнографія, правознавство, літературознавство), біографічні студії і видання не згадуються зовсім [6]. Для лідера тодішньої наукової спільноти М. С. Грушевського головним завданням від кінця XIX ст. стало створення фундаментальної «Історії України-Руси», якій він віддавав багато зусиль і часу. Зазначимо, що біографічні сюжети займали у ній велике місце – вчений прагнув створити широку панораму вітчизняного минулого, щільно «залюднену» іменами визначних і рядових учасників історичних подій. У підсумку, багатотомна «Історія України-Руси», завершена М. С. Грушевським вже за радянських часів, увібрала в себе величезний для свого часу обсяг імен і біографічних матеріалів стосовно представників усіх соціальних верств українського народу. Нагадаємо, що Показчик імен до сучасного фототипічного перевидання «Історії України-Руси», укладений під керівництвом Я. Р. Дашкевича у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, становить окремий додатковий том [7].

Численні праці галицьких колег М. С. Грушевського, згуртованих навколо НТШ, теж мали принципове значення для розвитку вітчизняної довідково-біографічної справи. Серед них слід назвати, насамперед, створену відомим істориком і бібліографом І. О. Левицьким фундаментальну «Галицько-руську бібліографію XIX століття» [19] та започаткований на основі її систематизованих даних про публікації галицьких авторів біографічний словник діячів Прикарпатської Русі кінця XVIII–XIX ст. [41]. За свідченням автора, цю «Біографію» осіб, які діяли у XIX ст. на Австрійській Русі» було задумано одночасно з «Бібліографією». Вона мала стати логічним завершенням єдиного цілого [19, с. VIII–IX]. Що характерно, зважаючи на тривалість і трудомісткість роботи, проблеми з розповсюдженням, І. О. Левицький зміг видавати щороку лише по одній частині тому (окремими зошитами по 56 с., що не є дивиною для галицької видавничої практики), і впродовж чотирьох років дійшов лише до літери «Б». Зібрані І. О. Левицьким численні матеріали для біографічного словника, який за первісним авторським планом мав би складатися з шести томів і охоплювати до двох тисяч персоналій, нині опрацьовуються для публікації науковцями Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника [24, с. 34–36].

За нашими порівняльними спостереженнями, за характером викладу матеріалів, опублікований І. О. Левицьким перший том Словника позначений багатьма типовими методичними здобутками і недоліками тогочасних європейських видань. За прин-

ципом поєднання імен померлих і живих діячів, іноді маловідомих (що одразу ж викликало бурхливу полеміку в пресі), Словник Левицького відчутно тяжіє до зразків першої половини – середини XIX ст. Отже, у цьому сенсі він типологічно стоїть близько до нереалізованого гуртком В. Б. Антоновича проекту загальноукраїнського біографічного словника, хоча ми достеменно й не знаємо, яким мав бути обсяг і характер викладу у ньому – є певні підстави вважати, що більш стислим. Разом з тим, досвід І. О. Левицького важливий для нашого часу не лише продуктивним безпосереднім поєднанням бібліографічних та біографічних студій, але й практичним запровадженням ним методів активного цілеспрямованого збирання бази розгорнутих анкетних даних сучасників. Слід також мати на увазі, що у подальшому І. О. Левицький за підтримки Бібліографічної комісії НТШ підготував і видав тритомне продовження своєї «Бібліографії», довівши її до початку XX ст. [20]. Це теж мало неабияке значення для формування бази вітчизняного ресурсу біографічної інформації.

Незрідка до надбань західноукраїнської довідкової біографіки також відносять словник, або, точніше, збірник біографічних нарисів, побудований за хронологічним принципом, «Карпато-руські писателі» Ф. Ф. Арістова [2]. Останнього В. С. Чижко помилково зараховував до числа «карпато-руських письменників» [52, с. 114]. Насправді Ф. Ф. Арістов – талановитий російський славіст і сходознавець. На жаль, він досить рано помер. До історії і культури західних українських земель Ф. Ф. Арістов ставився, безумовно, «зі сторони», з позицій досить політизованого русофільства, свідомо обравши для свого Словника персоналії діячів консервативного «русинського», або «руського», як він його розумів, спрямування, яке виявилось малопродуктивним в історії національного розвитку України.

Показово, що великі дослідницькі проекти початку XX ст. на Наддніпрянській Україні теж були результатом індивідуальної праці окремих вчених. Серед них вирізняються своєю фундаментальністю словник славетних полтавців у трьох частинах, підготовлений І. Ф. Павловським [30; 31; 32] та «Малоросійський родословник» В. Л. Модзалевського, чотири томи якого (до літери «С») було видрукувано впродовж 1908–1914 рр. [25], а п'ятий, підготовлений на основі рукопису, що зберігся у фондах НБУВ, побачив світ лише у 1996–2004 рр. [26].

Українська революція 1917–1921 рр., яка дала могутній поштовх державотворчим процесам і Національному відродженню, створила можли-

вості для нового бачення історичної ретроспективи і обріїв майбутнього поступу Батьківщини. Шевченківське розуміння нації як суми «і мертвих, і живих, і ненароджених» втілювалося у XX ст. у колективному сумлінні українців загостреним інтересом до історичних доль співвітчизників, до їх постатей як прикладу і символу патріотичного служіння своєму народові. Цей інтерес, пройшовши через роки піднесення національного духу і тяжких гонінь, визначив особливе місце біографічного знання в системі духовних цінностей українства, біля самої серцевини його національного життя.

З цього погляду, глибоко символічним є розгортання, одразу після створення у 1918 р. Української академії наук, за ініціативи Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, Г. Г. Павлуцького, Є. К. Тимченка, роботи Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (у різні роки вона називалася по-різному) [22, с. 13]. Навколо діяльності цієї комісії сформувалася вже своєрідна історіографічна легенда, почасти пов'язана з трагічною долею як її самої, так і її співробітників. Головними компонентами цієї легенди стали: тлумачення Біографічної комісії як головного наукового центру біографічних досліджень у тогочасній Україні, проголошення її безпосереднім продовжувачем справи гуртка В. Б. Антоновича; оцінка методичних напрацювань (здійснених, головним чином, Д. І. Багалієм і В. Л. Модзалевським) як таких, що не втратили свого значення й дотепер і вони з успіхом можуть бути використані для підготовки сучасного національного біографічного зводу [52, с. 117–119]. Опубліковані пізніше, впродовж останнього десятиліття, вже згадувані нами ґрунтовні дослідження С. М. Ляшко виявили всю багатоманітність і суперечливість напрацювань Біографічної комісії, об'єктивно визначили її роль у розвитку теоретичних, методичних і практично-організаційних засад вітчизняної довідкової біографічної справи. На жаль, залишаються так і не доведеними до кінця, за браком достовірних даних, пошуки слідів найважливішої частини рукописної спадщини Комісії, втраченої після її розгрому у 1932–1933 рр., зокрема текстових матеріалів двох, підготовлених нею, томів «Словника діячів української землі».

Значно менше уваги дослідники приділяли іншим здобуткам і нездійсненим, на жаль, планам української довідкової біографіки 20–30-х років XX ст. Переважно згадувалися незавершений словник українських граверів П. М. Попова [39; 40]; підготовка Українським науковим інститутом книгознавства словника діячів української книги;

публікації О. О. Тулубом і Б. М. Комаровим матеріалів до словника псевдонімів українських письменників [52, с. 119]. Лише останнім часом завдяки працям С. М. Ляшко відкрився доволі широкий діапазон довідково-біографічних та біобібліографічних дослідницьких проектів доби «Розстріляного відродження». Серед них – започаткування на порозі 30-х рр. укладання, за ініціативою М. А. Плевако, двотомного біобібліографічного словника українських письменників, а також першого тому «Словника Шевченкових знайомих»; підготовка М. М. Биковцем біобібліографічного словника діячів культури і мистецтва «400 літ»; В. І. Кривоусом і П. О. Козицьким – «Словника діячів музичного мистецтва», нарешті, розгортання, під керівництвом М. О. Скрипника, роботи над багатотомною «Українською радянською енциклопедією», яка мала увібрати великий біографічний матеріал [23, с. 41–52; 24, с. 50–55].

Варто віддати належне й тим принципово новим напрямам української довідкової біографіки, формам збирання і систематизації матеріалів, які з'явилися в результаті суспільних змін перших радянських десятиліть. Діяльність в Україні понад 20 осередків «Комісії по історії Жовтневої революції та РКП(б)» (Істпартів) з вивчення історії революційного руху і громадянської війни, робота з написання історії заводів і фабрик сприяли охопленню біографічними студіями принципово нової проблематики, інших соціальних зрізів суспільства, виходу на незнані раніше виміри кількості введених до інформаційного обігу імен. Порівняно вільна для подібних спрямувань соціально-гуманітарних студій атмосфера 20-х рр. зарядила подальшому розвитку теоретичних і методичних засад довідкової біографіки, вдосконаленню практичних методів збирання, систематизації матеріалів та організації дослідницької і видавничої роботи. Не можна не згадати у цьому зв'язку, що саме з істпартами пов'язане становлення як дослідників багатьох українських істориків і редакторів-видавців довідкової літератури, наприклад О. К. Касименка (1905–1971), який упродовж 1947–1964 рр. очолював Інститут історії АН УРСР, а згодом – підготовку багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» у Редакції УРЕ [14].

Новаторські підходи у 20-х – на початку 30-х рр. проявилися не лише у реалізації суто історико-партійних проектів, зокрема, такого масштабного як підготовка унікального за своїм інформаційним значенням багатотомного біобібліографічного словника «Діятели революційного руху в

Росії» [8], але й охопили більш широке поле дослідницької і видавничої роботи. У цьому розумінні, знаковою подією у розвитку вітчизняного довідково-біографічного книговидання став перший том комплексної літературно-критичної праці «Десять років української літератури», виданої у 1928 р. О. М. Лейтесом і М. Ф. Яшеком під егідою Науково-дослідного інституту ім. Т. Шевченка у Харкові. Цей словник, що вмістив імена 1486 українських літераторів усіх ідейних і творчих спрямувань, в останні десятиліття знову на слуху у дослідників і шанувальників української літератури [23, с. 53–71]. Саме у ньому вперше поряд з відомими вітчизняними письменниками постали ті, кого пізніше назвуть поколінням «Розстріляного відродження», і серед них: В. Еллан (Блакитний), М. Хвильовий, Г. Косинка, Г. Епик, М. Драй-Хмара, В. Свідзинський, М. Йогансен. Видання – унікальне за своєю повнотою і широтою охоплення діапазону літературного життя України й для пізніших часів, адже багато у чому, на нашу думку, окреслювало перспективи, можливі подальші шляхи розвитку української біографіки. На жаль, їм не судилося втілитися у життя. Підготовлене на самому рубежі остаточного утвердження тоталітарної політичної системи, це видання так і залишилося не завершеним: третій том, який мав містити творчі портрети письменників, вже не побачив світ.

Згорання у першій половині 30-х років ХХ ст. роботи над академічними Біографічним та Енциклопедичним словниками, багатьма галузевими довідковими працями, «Українською радянською енциклопедією», виданнями істпартів, репресії проти багатьох учасників цих проектів на кілька десятиліть загальмували поступ довідкової біографіки в УРСР. Перервана традиція згодом змогла відновитися значною мірою вже не на власній основі, а завдяки творчому освоєнню наступними поколіннями українських дослідників, редакторів теоретичних і методичних напрацювань центральних наукових установ і видавництв СРСР та в результаті використання в Україні, хоча і в умовах дозованих обмежень, спадщини, досвіду зарубіжних українознавчих закладів.

Що ж стосується подвижницьких зусиль наукової громадськості на Західній Україні та на еміграції, то вони лише певною мірою могли компенсувати нереалізоване у радянській Україні. Це стосується й формування національних ресурсів біографічної інформації. Позбавлені можливостей доступу до архівних джерел, багатьох наукових видань, автори і упорядники стислої «Української

загальної енциклопедії» («УЗЕ», відомої в літературі ще як «Коломийська енциклопедія») [49], а у повоєнний період – підготовлених у Німеччині (Мюнхен) та Франції (Сарсель) Європейським осередком НТШ під керівництвом В. Кубійовича, З. Кузелі, А. Жуковського систематичної та абеткової «Енциклопедій українознавства» (так звані «ЕУ-1» [9] та «ЕУ-2» [10]) прагнули до подання на їх сторінках відомостей про якомога ширше коло визначних співвітчизників, нехай і на шкоду точності та докладності вміщених матеріалів. Названі енциклопедії містили на той час найчисельніші зведення стислих біографічних даних про вітчизняних діячів історії та культури [42]. На переконання переважної більшості дослідників, ця багаторічна самовіддана робота не лише сприяла збереженню пам'яті про тих, чії імена замовчувалися у СРСР, але й примушувала радянське керівництво потроху надавати простір для реалізації енциклопедичних і словникових проектів в Україні, дозволяти повернення окремих імен до наукового та інформаційного обігу. Так сталося на рубежі 30-х рр. з започаткуванням (після майже трирічного обговорення) [23, с. 41–42] проекту «Української радянської енциклопедії», який був «підштовхнутий» виходом у світ першого тому «Української загальної енциклопедії», наприкінці 40-х та у 50-х рр. з відновленням роботи над «УРЕ», або у 60-х – з підготовкою чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України» (К., 1969–1972).

Звичайно, випуск в УРСР першого (1959–1965) і другого (1974–1985) видань «Української радянської енциклопедії» був визначним досягненням вітчизняної науки і культури, проявом демократизації суспільно-політичного життя. Разом з тим він став значним проривом і у справі формування біографічних науково-довідкових ресурсів. Згаданим вітчизняним та діаспорним енциклопедіям на кілька десятиліть судилося відігравати роль головного друкованого ресурсу біографічної інформації. Українські автори також активно публікували свої біографічні статті у російських енциклопедіях.

Варто зазначити, що принципи добору імен до енциклопедій і до біографічних словників суттєво відрізняються. Енциклопедії більш «елітарні» за своїм змістом, вони розкривають усі сфери людської діяльності через найважливіші досягнення, найбільш відомі імена. Усвідомлення цього стимулювало прагнення до розширення діапазону імен при підготовці і виданні більш докладних за охопленням матеріалу галузевих енциклопедій, словників і довідників, багатотомних праць, які містили

важливі проблемно-тематичні сегменти національного історико-біографічного інформаційного ресурсу. До їх числа належали: ґрунтовне видання «Українські письменники. Біобібліографічний словник» (т. 1–5, К., 1960–1965); вже згадувана чотиритомна «Радянська енциклопедія історії України» (1969–1972), а також 26-томний енциклопедичний звід «Історія міст і сіл Української РСР» (1969–1973). Всі вони хоча і мають значні ідеологічні обмеження, але все-таки вирізняються своєю унікальністю для радянської доби, своїм науково-методичним рівнем і кількістю представлених імен як відомих діячів, так і «рядових» учасників історичних подій. Персоналії діячів літератури і мистецтва знайшли широке відображення у підготовленому П. М. Жолтовським «Словнику-довіднику художників, що працювали на Україні в XVI–XVIII ст.» (К., 1963), а також у виданому 1973 р. академічному «Словнику художників України» [45]. У 1969 р. побачив світ, створений О. І. Деєм, «Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.)». Значний для свого часу інтерес становив також анотований «Алфавітний іменний покажчик» до виданого у 1973 р. за редакцією В. І. Шинкарука «Філософського словника», який повернув у науковий обіг чимало раніше замовчуваних імен представників вітчизняної філософської думки [50, с. 578–599]. Нарешті, знаковою подією для всієї української гуманітаристики, і для біографіки зокрема, став вихід у світ, хоча й у досить скороченому варіанті, фундаментального «Шевченківського словника» [53].

Водночас, про видання фундаментальних біографічних словників універсального змісту як в Україні, так і на еміграції впродовж багатьох десятиліть ХХ ст. зовсім не йшлося. Причиною цього, на наш погляд, був не тільки і не стільки брак наукових сил та організаційних можливостей, скільки те, що створення такого біографічного зводу в якості неодмінної передумови передбачає визнання цілісності національного життя в усіх його політичних, соціальних і культурних проявах, тобто заперечує можливість довільного суб'єктивного добору одних імен і замовчування інших. До цього ні в Україні, ні на еміграції не були готові.

Не дивлячись на це, сам по собі процес «збирання імен», формування і систематизації розподілених ресурсів біографічної інформації – у вигляді підготовки матеріалів до окремих словників і довідників, серійних біографічних та біобібліографічних видань, створення музейних, архівних та

бібліотечних каталогів і картотек, нарешті, призначених для обмеженого кола користувачів масивів інформації – тривав повсякчасно.

Ще на початку 30-х рр. у Львові Є. Ю. Пеленський (1908–1956) здійснив спробу підготовки біобібліографічного «Словника сучасних західноукраїнських письменників» [24, с. 80]. Зусиллями Д. В. Антоновича (1877–1946) і С. П. Наріжного (1898–1983), Музеєм визвольної боротьби України у Празі у 30-х – на початку 40-х рр. було зібрано понад 1 млн документів, експонатів, які містили величезний обсяг біографічної інформації про численних діячів Української революції та політичної еміграції [36, с. 24]. Результати цієї роботи лише частково вдалося опублікувати у виданнях Музею та обсяговій праці С. П. Наріжного «Українська еміграція» (1942) з 830 документальними світлинами [27]. Другій частині цієї книги, власне, підготовчим матеріалам автора до неї, судилося побачити світ лише 1999 р. у Києві [28].

У повоєнні десятиліття осередками української діаспори було чимало зроблено для збирання, систематизації і публікації матеріалів як про визначних українців, так і про численних представників політичної і трудової еміграції. У цьому напрямі працювали не лише провідні українознавчі центри – Український вільний університет у Мюнхені, Українська вільна академія наук у США, осередки НТШ у Європі та Америці, Українське історичне товариство, Гарвардський та Канадський інститути українознавчих студій. Непересічний інтерес становить, зокрема, збирання численних біографічно-просопографічних нарисів Є. Д. Онацького (1894–1979) про європейських і українських учених, політиків, митців, дипломатів [29], а також його авторська «Українська Мала Енциклопедія» (Буенос-Айрес, 1957–1967, існує у 8 та в 16 книгах) [18], хоча у ній власне персоналіям відведено небагато місця [42, с. XV]. Історико-біографічний довідковий напрям дав й інші зразки ґрунтовних наукових публікацій [54]. Склалися мартирологи вояків УПА [47]. Значні за обсягом матеріали були накопичені Редакцією Енциклопедії української діаспори у Чикаго. Узагальнюючим підсумком її роботи стала підготовка В. Маркусем під егідою Наукового товариства ім. Шевченка в Америці «Енциклопедії української діаспори». Проте, лише один її том завдяки зусиллям вчених НАН України В. Б. Євтуха і В. П. Трощинського побачив світ [11].

На жаль, у радянській Україні, починаючи з 30-х рр., інформація про широке коло діячів українсь-

кої історії і культури, особливо учасників національного руху, стала з ідеологічних міркувань, по суті, закритою, утаємниченою. Її ресурси дедалі більше накопичувалися у надрах каральних органів та цензурних установ (зокрема у вигляді переліків осіб, про яких не можна було згадувати у відкритих публікаціях), партійних і державних органів, зосереджувалися у спеціальних фондах архівів, бібліотек і лише в наш час стали надбанням дослідників, широкої громадськості. Питання публікації матеріалів про тих визначних українців, які не підпадали під повну заборону, а також про оцінку їх діяльності, навіть у довідкових виданнях, вирішувалися іноді у досить «високих інстанціях» і не завжди позитивно.

І все-таки, від часів «відлиги» другої половини 50 – 60-х рр. в Україні набирає сили видання різного роду біографічних збірників, насамперед, присвячених учасникам революційного руху, радянським і партійним діячам, героям громадянської і Великої Вітчизняної воєн, вченим, діячам культури та мистецтва. Хоча, цей простір творчої свободи був для українських дослідників-біографістів значно вужчим, ніж для їх колег із сусідніх республік СРСР. Нечисленні спроби упорядників матеріалів до біографічних словників і біобібліографій – В. Т. Полека [35], П. П. Ротача [43], І. Г. Шовкопляса та інших – на свій страх і ризик вийти за межі негласно встановлених кордонів призводили до вжиття заходів заборонного характеру.

Єдиним справді успішним і продовжуваним до наших днів проектом формування біобібліографічного ресурсу в радянській Україні став, започаткований у 1958 р. Академією наук, випуск біобібліографічної серії «Бібліографія вчених Української РСР». Проте, недоліком його, за слушним зауваженням В. С. Чишка, стала відсутність ретроспективних випусків, присвячених померлим вченим [52, с. 124].

Те саме повною мірою стосувалося й історико-біографічних та літературно-біографічних досліджень і публікацій загалом. Як наслідок, цей напрям вітчизняної гуманітаристики впродовж 70-х рр. помітно згорнувся. До самої «перебудови» 80-х рр., коли поволі почали відступати старі обмеження і стереотипи, він являв собою велике поле нерелізованих творчих можливостей і задумів, що дуже гостро відчували представники наукової і творчої інтелігенції. З формуванням нової суспільної атмосфери дослідники-біографісти зверталися головним чином до здобутків своїх попередників другої половини XIX – 20-х та 60-х років XX ст.

Натомість світовий досвід формування ресурсів біографічної інформації у всій його багатоманітності, у постійних пошуках відповідності сучасній інформаційній парадигмі, був в Україні майже невідомий. Все це зумовило стрімкий, але досить суперечливий розвиток біографічних досліджень і публікацій упродовж першого десятиліття незалежності України, і цілком закономірно породило необхідність ґрунтовного переосмислення історичного досвіду, сучасних завдань та перспектив розвитку довідкової біографіки, ретельного розроблення її теоретичних, методичних та джерелознавчих проблем.

Список використаної літератури

1. Академические списки университета св. Владимира (1834–1884). – К. : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1884. – 200 с.
2. [Аристов Ф. Ф.] Карпато-русские писатели. Исследование по неизданным источникам / Ф. Ф. Аристов. Издание Галицко-русского общества в Петрограде. – М. : Тип. Рябушинских, 1916. – Т. 1. – 204 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К. : Тип. Е. Федорова, 1867. – Т. 1. – LV, 62, 460 с.
4. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / составлен и издан под редакцией ордин. проф. В. С. Иконникова. – К. : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1884. – [4], XXXVI, 816, II с.
5. Гончаренко М. І. Біографічні словники художників України: досягнення та можливості / М. І. Гончаренко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 358–366.
6. Грушевський М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М. Грушевський // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб. : Общественная польза, 1914. – С. 1–37.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. – К. : Наук. думка, 1991–2000. – Т. 11 : Показчик імен / укладачі М. М. Капраль, Я. О. Федорук. – К., 2000. – 520 с.
8. Деятели революционного движения в России / Всеобщее общество политических каторжан и ссыльно-поселенцев; под ред. Ф. Я. Кона, Б. П. Козьмина, В. И. Невского, И. А. Теодоровича. – М., 1927–28. – Т. 1. – Вып. 1–2; 1929–32. – Т. 2. – Вып. 1–4; 1933–34. – Т. 3. – Вып. 1–2; 1931–33. – Т. 5. – Вып. 1–2.
9. Энциклопедия Украинызнавства : В 2 [3] т. / гол. ред. В. Кубійович, З. Кузеля. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949–1952.
10. Энциклопедия Украинызнавства : В 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954–1989.
11. Энциклопедия Украинської Діаспори / гол. ред. Василь Маркусъ. – Київ; Нью-Йорк; Чикаго; Мельбурн, 1995. – Т. 4 (Австралія – Азія – Африка). – 250 с.
12. Ефименко П. С. Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе / П. С. Ефименко // Киевская старина. – 1886. – Т. 14, № 4. – С. 805–809.
13. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / составители : В. Б. Антонович, В. А. Бец – К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1885. – 141 с.
14. Істпарт // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ, 1992. – С. 317–318.
15. Ківшар Т. І. Українська бібліотечна біографіка ХХ – поч. ХХІ ст.: етапи й тенденції розвитку / Т. І. Ківшар // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 8. – С. 98–148.
16. Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / авт.-укладачі Н. І. Мельник-Любовець, О. М. Яценко, Т. В. Куриленко. – К., 2004. – 365 с. – (Джерела української біографістики ; вип. 1).
17. Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : матеріали до бібліографії (2001–2003 рр.) / авт.-укладачі Н. І. Мельник-Любовець, О. М. Яценко. – К., 2006. – 204 с. – (Джерела української біографістики ; вип. 2).
18. Курас І. Ф. Провідники духовності в Україні: довідник / І. Ф. Курас, ред. – К. : Вища школа, 2003. – 783 с.
19. Левицький І. Е. Галицко-русская библиография XIX столетия с увзглядением русских изданий в Угорщине и Буковине. 1801–1886. : В 2 т. / Иван Ем. Левицкий. – Л. : Типография Ставропигийского института, 1888–1895.
20. Левицький І. Е. Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887–1900 : У 3 т. / Ів. Ем. Левицький. – Л. : Товариство ім. Шевченка, 1909–1911.
21. Ляшко С. М. З історії гуртка В. Б. Антоновича по укладанню українського біографічного словника // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 262.
22. [Ляшко С. М.] Постійна комісія УАН–ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933 : документи, матеріали, дослідження / авт.-упоряд. С. М. Ляшко. – К., 2003. – 688 с.
23. Ляшко С. М. Біографічна довідкова справа в Україні (60-і рр. XIX – 40-і рр. XX ст.) : нариси історії / Світлана Ляшко. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – 88 с.
24. Ляшко С. М. Українські біографічні довідкові видання XIX–XX століття : історичні та теоретико-методичні засади / С. М. Ляшко. – Запоріжжя : Дике Поле, 2010. – 288 с.

25. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник / Вадим Львович Модзалевский. – К. : Изд. авт. Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К^о, 1908–1914. – Т. 1–4.
26. *Модзалевський В. Л.* Малоросійський родословник / Українське генеалогічне товариство ; НАН України; Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Інститут історії України / Г. В. Боряк, В. В. Томазов (ред. кол.), В. В. Томазов, С. В. Шурляков (упоряд.). – К. ; СПб. : Изд. ВИРД, 1996–2004. – Т. 5, Вип. 1–5.
27. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний; вст. ст. авт. – Прага : [б. в.], 1942. – Ч. 1. – 370 с. : 232 с. іл. – (Студії Музею визвольної боротьби України ; Т. 1).
28. *Наріжний С.* Культурна праця української еміграції 1919–1939 рр. / С. Наріжний – К. : Видавництво ім. О. Теліги, 1999. – Ч. 2. – 272 с.
29. *Онацький Є.* Портрети у профіль / Є. Онацький. – Чикаго : Українська американська видавнича спілка, 1965. – 300 с.
30. *Павловский И. Ф.* Краткий биографический словарь учёных и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. С портретами / И. Ф. Павловский. – Полтава : Изд. Полтавской ученой архивной комиссии, 1912. – 239 с.
31. *Павловский И. Ф.* Первое дополнение к Краткому биографическому словарю учёных и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / И. Ф. Павловский. – Полтава : Изд. Полтавской ученой архивной комиссии, 1913. – 86 с.
32. *Павловский И. Ф.* Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами / И. Ф. Павловский. – Полтава : Изд. Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. – 294 с.
33. *Палієнко М.* «Киевская старина» (1882–1906) : систематичний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 680 с.
34. *Палієнко М.* «Киевская старина» (1882–1906): хронологічний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 480 с.
35. *Полєк В. Т.* Біографічний словник Прикарпаття / В. Т. Полєк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 3–4.
36. *Попик В. І.* Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації ХХ століття / В. І. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 8–40.
37. *Попик В. І.* Ранні етапи формування ресурсів біографічної інформації на східноєвропейських землях / Володимир Попик // Бібл. вісн. – 2011. – № 6 – С. 20–27.
38. *Попик В. І.* Становлення української довідкової біографіки: від Козацької доби до витоків Національного відродження / Володимир Попик // Бібл. вісн. – 2012. – № 1 – С. 33–42.
39. *Попов П. М.* Матеріали до словника українських граверів / Павло Попов ; Укр. Наук. Ін-т книгозн. – К. : Київ. Окрліт, 1926. – 137, [5] с.
40. *Попов П. М.* Матеріали до словника українських граверів : додаток 1 / Павло Попов; Укр. наук. ін-т книгозн. – К. : Київ. Окрліт, 1927. – 33, [1] с.
41. Прикарпатська Русь в ХІХ-м віці в біографіях і портретах єи діячів с увзглядненем замечательных людей, котрых 1772 р. застав при жизни. Написав на подставе автобіографічних записок и архивально-бібліотечних матеріалов Іван Ем. Левицький / Іван Ем. Левицький. – Л. : Типографія Ставропігійського інститута, 1898–1901. – Т. 1. – Вип. 1–4. – 224 с.
42. *Романів О.* Довгий тернистий шлях українства до самопізнання / Олег Романів // Енциклопедія українознавства : словникова частина. Перевидання в Україні. – Л., 1993. – Т. 1. – С. Х–ХVІ, 1–4.
43. *Ротач П. П.* Доля «Літературної Полтавщини» / П. П. Ротач // Українська біографістика : зб. наук. пр. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 141–143.
44. Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906) / сост. И. Ф. Павловский. – Полтава : Полтавская Ученая Архивная Комиссия, 1911. – 219 с.
45. Словник художників України / Микола Бажан, відп. ред. – К. : УРЕ, 1973. – 272 с.
46. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в. / А. Лазаревский. – К. : Типография К. Н. Милевского, 1884. – 316 с.
47. Тернопільщина. Список упавших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13.3.1944 до 31.12.1948 р. Підпільний зб. життєписів полеглих Тернопільської округи, 1949 / відп. ред. Є. Тендера. – Торонто, 1985. – 247 с. – (Літопис Української повстанської армії. – Т. 11).
48. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (с 1843 по 1877 год). Т. 1. Имена личные / составил И. П. Новицкий. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1878. – XXX, 832 с.
49. Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання : У 3 т. / за ред. І. Раковського. – Львів; Станіслав; Коломия, 1930–1935.
50. Філософський словник / В. І. Шинкарук, відп. ред. – К. : УРЕ, 1973. – 600 с.
51. *Черниш Н.* До історії українських біобіографічних словників / Наталія Черниш // Бібл. вісн. – 2009. – № 2. – С. 26–30.
52. *Чишко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / Віталій Чишко. – К., 1996. – 240 с.
53. Шевченківський словник : У 2 т. / відпов. ред. Є. Кирилюк. – К., 1976–1977.
54. Ukrainians in North America. A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada / Shtohryn Dmytro M. (Ed.). – Campaign, 1975. – XXIV, 424 p.